
Ideologische aanspreking in propaganda van de Centrumpartij

Tony Hak

1. Inleiding

Het electoraal succes van de Centrumpartij heeft de maatschappelijke discussie over de achtergronden daarvan verhevigd. Aan die discussie is een opvallend geringe bijdrage geleverd vanuit de sociologie. Er is welenig empirisch onderzoek naar kenmerken van stemmers op de Centrumpartij gedaan (Van Donselaar en Van Praag, 1983), maar een vakdiscussie over mogelijke verklaringen van gevonden empirische samenhangen ontbreekt.

Van Donselaar en Van Praag verschillen onderling van mening, hetgeen geleid heeft tot de weergave van twee hypothesen aan het slot van hun gezamenlijke onderzoeksrapport. Van Praag verklaart het stemmen op de Centrumpartij vooral uit een 'algemene protestneiging', terwijl Van Donselaar in zijn verklaring de nadruk legt op 'vreemdelingenhaat'. Beide auteurs veronderstellen dat deze 'neiging' respectievelijk 'haat' in de bevolking reeds aanwezig waren, voordat de Centrumpartij deze begon te exploiteren. Wel zou door de eerste kleine succesjes van de Centrumpartij een soort katalysatie zijn opgetreden, waardoor deze neiging en haat konden toenemen.

Opvallend in beide hypothesen is dat de Centrumpartij vooral gezien wordt als een partij die een reeds aanwezige neiging verwoordt, en minder als een beweging die zulke neigingen produceert. In dit opzicht sluiten deze beide hypothesen aan bij de twee belangrijkste in de media verwoorde opvattingen over de wijze waarop de Centrumpartij bestreden zou moeten worden: enerzijds de visie waarin voor een verbod van de Centrumpartij wordt gepleit, anderzijds die waarin een 'ontmaskering' van deze partij wordt aanbevolen. In discussies over de effectiviteit van een verbod wordt vaak gesteld dat op deze wijze de vreemdelingenhaat, die nu eenmaal onder de bevolking leeft, binnen de perken kan worden gehouden. In de strategie die gericht is op 'ontmaskering' van de Centrumpartij, gaat men meestal ervan uit dat er 'reële problemen' zijn die kunnen leiden tot protestgedrag van de bevolking. De Centrumpartij zou de min of meer terechte onvrede (over werkloosheid, woningnood en inkomensvermindering) misbruiken door er irrationele en immorele 'oplossingen' voor aan te bieden.

In dergelijke redeneringen, die onderling nogal kunnen verschillen, wordt steeds gezocht naar *specifieke* verklaringen voor de groei van de aanhang van de Centrumpartij: er zouden *specifieke* neigingen onder de bevolking zijn die door geen enkele andere partij dan de Centrumpartij zouden worden geëxploiteerd ('protestneiging', 'vreemdelingenhaat'), en/of er zouden *specifieke* ('irrationele', 'immorele') manieren zijn waarop de Centrumpartij deze exploitatie praktizeert.

De centrale stelling van dit artikel is dat van een dergelijke specificiteit geen sprake is, en dat het electoraal succes van de Centrumpartij relatief eenvoudig verklaard kan worden uit het feit dat deze partij (met enig succes) gebruik maakt van dezelfde politieke middelen die elke andere Nederlandse politieke partij (met wisselend succes) hanteert. Het is naar mijn mening een misverstand om te denken dat het immorele en racistische karakter van de politiek van de Centrumpartij ook een fundamenteel andere manier van politiek bedrijven impliceert. Dit misverstand heeft bijgedragen aan de ineffectiviteit van de tot op heden verwoorde tegenstrategieën.

Dit artikel bestaat uit twee delen. Na een theoretische inleiding, waarin ik mijn opvatting van politiek uiteenzet, volgt eerst een kritiek op twee gangbare benaderingen. Ik zal daar mijn kritiek op de door velen bepleite 'ontmaskeringsstrategie' (waarin ervan wordt uitgegaan dat de Centrumpartij irrationele oplossingen biedt voor reële problemen) nader belichten. Daarna zal ik enige kanttekeningen plaatsen bij een van de meest gangbare verklaringen van de alom waargenomen 'vreemdelingenhaat'; de psychoanalytische verklaring, waarin deze haat wordt opgevat als een gevolg van de onderdrukking van (oorspronkelijke) verlangens. In het tweede deel van het artikel wordt een andere visie op het electorale succes van de Centrumpartij uitgewerkt. Deze mondt uit in een hypothese die nader onderzocht zou kunnen worden.

2. Politiek als discursieve produktiviteit

In dit artikel wil ik aannemelijk maken dat de effectiviteit van de propaganda van de Centrumpartij begrepen kan worden als een *discursieve produktiviteit*, die geen verklaring buiten zichzelf behoeft. Met dit begrip 'discursieve produktiviteit' bedoel ik een proces waarbij uitspraken effecten ('betekenis') produceren door wederzijds op elkaar in te werken.

Deze omschrijving van 'discursieve produktiviteit' is nogal abstract. Men kan zich een voorstelling vormen van wat ik daarmee bedoel door – bij wijze van gedachtenexperiment – de 'betekenis' van één uitspraak in verschillende 'contexten' te onderzoeken. Neem bijvoorbeeld de volgende uitspraak, die een citaat zou kunnen zijn uit verschillende – hieronder nader te benoemen – teksten: 'De buitenlandse werknemer is door economische omstandigheden (armoede en werkloosheid in het eigen land, een vraag naar ongeschoolde arbeid in Neder-

land) gedwongen naar ons land te komen. Het zou echter voor hem en voor ons beter geweest zijn, wanneer de economie in de Derde Wereldlanden zodanig gestimuleerd zou zijn dat deze migratie niet nodig zou zijn geweest'.

Deze uitspraak zou geciteerd kunnen zijn uit een publikatie van een groepering die zich in het begin van de jaren zeventig voor de belangen van de buitenlandse werknemers inzette. In *die* context probeert de geciteerde uitspraak iets duidelijk te maken over de reden waarom buitenlanders in Nederland zijn. In deze (con-)text wordt de immigrant voorgesteld als iemand die evenzeer slachtoffer is van een buiten zijn macht liggend economisch stelsel als de gemiddelde Nederlander dat is. De geciteerde uitspraak kan gemakkelijk verbonden worden met een antikapitalistisch politiek programma.

Maar deze uitspraak zou evenzeer geciteerd kunnen zijn uit een publikatie van de Centrumpartij, waarin zij zou kunnen functioneren in een argumentatie voor remigratieprogramma's. Dit is een illustratie van een welbekend feit, namelijk dat men bij het citeren de te citeren tekst niet 'uit zijn verband' mag rukken. Tevens is hiermee tenminste één aspect van het begrip 'discursieve produktiviteit' geïllustreerd: de hier als voorbeeld gekozen zinnen krijgen een *specifieke* betekenis door de relatie waarin zij worden gebracht met andere zinnen ('context').

Maar de notie 'discursieve produktiviteit' omvat meer. De stelling die in dit artikel zal worden verdedigd luidt, dat een tekst als de bovenstaande niet alleen 'betekenis' krijgt door de context waarin deze in een bepaalde tekst (bijvoorbeeld van de Centrumpartij) staat, maar dat ook het feit dat dezelfde zinnen eerder en elders (bijvoorbeeld in teksten van pro-gastarbeiderscomités) in een andere context hebben gestaan bijdraagt aan de 'betekenis' van die zinnen. Anders gezegd: niet alleen de boodschap die de Centrumpartij uitdraagt in haar tekst is belangrijk bij de bepaling van de betekenis ervan, maar tenminste zo belangrijk is dat dit gebeurt met zinnen die geciteerd zouden kunnen zijn uit teksten die 'pro-gastarbeiders' georiënteerd zijn.

De 'wederzijdse inwerking van uitspraken op elkaar' (die ik hier 'discursieve produktiviteit' noem) bestaat dus niet alleen uit de onderlinge inwerking van 'tekst' en 'context' maar evenzeer uit de inwerking van *verschillende contexten* op elkaar. Het gaat hierbij om een historisch voortschrijdend proces, waarbij maatschappelijke (politieke) feiten worden geproduceerd, waarmee bij nieuwe uitspraken rekening gehouden moet worden. Men kan zich van deze 'feitelijkheid' van discursieve produkten overtuigen door zich een voorstelling te vormen van de problemen waarvoor een auteur zich geplaatst ziet die nu (in 1985) een tekst wil schrijven over de oorzaken van de migratie in de jaren zestig en zeventig en daarbij wil voorkomen dat zijn tekst gebruikt (misbruikt) zou kunnen worden door de Centrumpartij.

Op grond van de hier geïllustreerde notie kan *politiek* worden omschreven als een dynamisch veld van op elkaar inwerkende 'teksten': gehelen van uitspraken

die al of niet in schriftelijke vorm (zoals in programma's, folders, voorstellen, enzovoort) zijn vastgelegd. Deze *teksten* worden ondersteund door *praktijken* (demonstraties, petitie's, straatteeruren). Politieke ontwikkelingen, zoals de groei van de aanhang van een neoracistisch programma, zijn nu te beschrijven als wijzigingen in de verhouding tussen dergelijke gehelen van uitspraken.

Hierboven is gesteld dat politieke ontwikkelingen, begrepen als 'discursieve produktiviteit', geen verklaring buiten zichzelf behoeven. Daarmee wordt bedoeld dat 'belangen', 'eisen', en ook 'angsten', in deze benadering niet worden opgevat als feiten die aan het uitspreken ('verwoorden') ervan voorafgaan. Zij worden veeleer opgevat als *produkten* van deze uitspraken.

In 'teksten' geproduceerde belangen, eisen en angsten worden vanzelfsprekend niet zonder meer door individuen 'onderschreven'. Hiervoor is een bepaalde extra dimensie van een uitspraak of een geheel van uitspraken vereist: een kwaliteit die zo werkt dat het individu *aangesproken*¹ wordt als 'drager' van zo'n uitspraak. De vraag hoe en waarom een bepaalde uitspraak door een bepaald individu wordt (h)erkend als zijn of haar 'eigen' standpunt, is een belangwekkend (en onopgelost) probleem, dat ik in dit artikel niet bespreek. Dat is geen belemmering bij een onderzoek naar de 'discursieve produktiviteit' van de Centruumpartij, omdat het probleem van de 'aanspreking' zich niet beperkt tot die partij. Wie dit probleem wil oplossen, kan net zo goed of beter een studie maken van hoe en waarom tientallen percenten van de kiezers zich 'aangesproken' weten door uitspraken van partijen als de Partij van de Arbeid en het CDA. Uitgaande van het – veel minder als problematisch ervaren – feit dat (vaak evenzeer irrationele en soms evenzeer immorele) standpunten van 'erkende' politieke stromingen gemeengoed zijn onder de Nederlandse bevolking, wil ik me in dit artikel ertoe beperken aannemelijk te maken dat de 'aanspreking' van individuen door de propaganda van de Centrumpartij begrepen kan worden als de 'overname' van 'aansprekingen' die al effectief zijn: aansprekingen door de arbeidersbeweging, socialistische en communistische partijen, democratiseringsbewegingen, buurtwerk, en vooral ook de milieubeweging.

3. Reële problemen en vreemdelingenhaat

Het begrip 'ontmaskering' is geïntroduceerd door VVD-voorzitter Kamminga na het onverwachte verkiezingsresultaat van de Centrumpartij in Almere (september 1983). Maar wie of wat moest worden ontmaskerd?

Tussen de verschillende politieke partijen bleek een grote mate van overeenstemming te bestaan over de achtergronden van de electorale groei van deze racistische partij, een overeenstemming die het gehele niet-racistische spectrum (van klein links tot klein rechts) verenigde. Hoewel de terminologie tussen de verschillende politieke stromingen nogal verschilde, was men het over de volgen-

de gedachtengang wel eens. In de eerste plaats zouden er de in bovenstaande inleiding genoemde 'reële problemen' zijn: de crisis, werkloosheid, inkomensdaling, woningnood, milieubederf. Vervolgens zouden deze crisisverschijnselen bij bepaalde delen van de bevolking (met name de bewoners van slechte woningen, die ook lage inkomens hebben en die ook met werkloosheid worden bedreigd) gevoelens van onlust en onbehagen veroorzaken, waardoor deze bevolkingsgroepen gevoelig zouden worden voor irrationele en vooral ook immorele 'oplossingen'. De ontmaskering van de Centrumpartij zou er dus uit moeten bestaan het irrationele en immorele karakter van de door deze partij aangedragen 'oplossingen' aan te tonen. Het probleem Centrumpartij zou zo met behulp van de *logica* en de *ethiek* moeten worden opgelost.

De machteloosheid van deze aanpak werd echter in dezelfde discussie voortdurend beklemtoond. Zo werd geconstateerd dat de uitspraken van de Centrumpartij niet altijd onjuist of onwaar konden worden genoemd. Ook werd door politici opgemerkt dat in de eigen achterban soms waardering leefde voor bepaalde uitspraken van Janmaat. Dit laatste duidde erop dat de ideeën die door de Centrumpartij worden verwoord (waar of onwaar, rationeel of irrationeel, moreel verdedigbaar of immoreel), ook waarneembaar zijn buiten het Centrumpartij-electoraat.

Het gebrek aan vertrouwen in de eigen logische en ethische principes, althans als strijdmiddelen in een ontmaskeringsstrategie, blijkt voorts ook uit een van de argumenten die worden aangevoerd voor de weigering om met de Centrumpartij in debat te gaan. Men zou dan, zo is de redenering, een platform bieden aan de standpunten van deze partij. Die worden kennelijk invloedrijker geacht dan de eigen standpunten die in zo'n debat tot ontmaskering van de Centrumpartij zouden kunnen leiden.

Maar wat maakt de algemeen als irrationeel bestempelde oplossingen van de Centrumpartij zo invloedrijk? Een antwoord op deze vraag wordt geleverd door een meer psychoanalytisch georiënteerde benadering. Ook daarin wordt uitgegaan van de bestaande onvrede over reële problemen. Het fascisme verschijnt echter in deze benadering (zoals bijvoorbeeld bij Van den Berg en Van Stam, 1983) niet zozeer als een vorm van misleiding (die 'ontmaskerd' kan worden) maar meer als een *organisator* van een reeds bestaande neiging om irrationeel met deze problemen om te gaan. Zich baserend op het onderzoek van Theweleit (1980) beschrijven Van den Berg en Van Stam deze neiging als een transformatie van angstgevoelens die in de opvoeding ontstaan zijn door de in onze maatschappij vereiste onderdrukking van verlangens. In een antifascistische politieke cultuur zouden daarom perspectieven moeten worden geboden op 'leefwijzen, waarin onderdrukte verlangens tot uiting kunnen komen' (Van den Berg en Van Stam, 1983, p. 223).

Het wonderlijke van deze redenering is dat de fascistische en antifascistische

politieke ideologieën en strategieën worden gefundeerd op *verschillende delen van de persoonlijkheid*. Terwijl het fascisme aangrijpt op de angstgevoelens, moet een antifascistische politiek de daarachter liggende onderdrukte verlangens exploiteren. Van den Berg en Van Stam creëren op deze wijze een fictie: de mythe van de 'van nature goede mens', die verborgen zit achter het maatschappelijk gevormde pantser van angstgevoelens. De politieke onhanteerbaarheid van deze opvatting blijkt, wanneer men zich afvraagt hoe men in de praktijk onderscheid kan maken tussen een politiek die zich baseert op de ware onderdrukte verlangens en een politiek die dat niet doet.

Van den Berg en Van Stam vergeten ook dat de exploitatie van angstgevoelens niet een exclusief kenmerk is van (neo)fascistische politiek, maar van vrijwel elke politiek, en met name de linkse. Immers, de milieubeweging en vredesbeweging (om maar twee voorbeelden te noemen) zouden niet denkbaar zijn zonder een politieke strategie waarin angstgevoelens worden geproduceerd².

Met het bovenstaande wil niet gezegd zijn dat er geen enkele relatie bestaat tussen de propaganda van de Centrumpartij en 'vreemdelingenhaat'. Ik betoog slechts dat deze 'haat' geen categorie is die het succes van die propaganda verklaart, maar eerder omgekeerd uit politiek-ideologisch 'werk' (van de Centrumpartij en van andere 'sprekers') verklaard zou moeten worden.

4. Het nieuwe racisme

In een artikel in NRC/Handelsblad heeft Vis (1983) erop gewezen dat de effectiviteit van de propaganda van de Centrumpartij deels kan worden verklaard uit het feit dat daarin gebruik gemaakt wordt van een aantal vernieuwingsgedachten uit de jaren zestig en zeventig. Het betreft hier met name thema's als 'democratie', 'vredesbeleid' en 'milieu'. Zo stelt de Centrumpartij onder andere voorstander te zijn van een 'evenwichtige combinatie van een representatieve democratie en een directe democratie' (met onder andere een referendum over de plaatsing van nieuwe kernwapens), een 'modernisering van de defensie' die gericht moet zijn op 'wendbaarheid en kleinschaligheid', een 'organisatie voor Burgerlijke Ongehoorzaamheid', en wat betreft het milieu 'strengere overheidscontrole, kleinschaligheid en recycling'. Vis geeft hiermee een gedeeltelijke verklaring voor het feit dat 'ontmaskering' van de Centrumpartij zo moeilijk is: 'Het programma van de Centrumpartij is een zodanig intelligente mengeling van vooroordelen en (voor sommigen) acceptabele ideeën, dat een frontale aanval niet veel succes zal hebben'.

Vis maakt een uitzondering voor het standpunt van de Centrumpartij over buitenlanders. Dit standpunt zou niet begrepen kunnen worden als een gebruikmaking van eerder in de politiek geproduceerde vernieuwingsgedachten. Deze uitzondering lijkt mij niet terecht. Ook in het standpunt over buitenlanders maakt

de Centrumpartij gebruik van gedachten en begrippen die eerder als progressief of vernieuwend werden beschouwd. Een voorbeeld daarvan is het begrip *culturele identiteit*, dat lange tijd een rol speelde in de gedachtengang waarbij, in een poging de tolerantie en de verdraagzaamheid van de Nederlandse bevolking te vergroten, de nadruk werd gelegd op het 'anders-zijn' van de buitenlanders. De Centrumpartij neemt nu het kennelijke verschil tussen de allochtone en autochtone cultuur als uitgangspunt voor de stelling dat de verschillende culturen gescheiden dienen te blijven.

Het benadrukken van het anders-zijn van buitenlanders in het kader van een racistisch programma wordt ook wel '*nieuw racisme*' genoemd. Deze term is ontleend aan het boek *The new racism* van Barker (1981). Het 'oude' racisme, dat gebaseerd is op de stelling dat andere rassen minderwaardig zijn, heeft een nieuw jasje gekregen: zwarten, islamieten en andere vreemdelingen zijn niet minderwaardig maar anders³. Ook de in de jaren zeventig veelvuldig verwoorde stelling dat buitenlanders geheel tegen hun zin, gedreven door armoede en misleid door het kapitaal, naar Nederland zouden zijn gekomen, vormt een welkom uitgangspunt voor de Centrumpartij: deze arme proletariërs moeten geholpen worden weer naar hun eigen land terug te keren.

Uit de constatering dat voorheen 'progressieve' stellingen gebruikt blijken te kunnen worden in een neoracistische redenering, kan men twee verkeerde conclusies trekken. De ene is, dat er kennelijk iets mis is met de stellingen die de Centrumpartij als uitgangspunt voor haar politiek kiest, zoals de stelling dat er verschillen tussen culturen bestaan. Deze conclusie maakt het spreken over culturele verschillen tussen verschillende bevolkingsgroepen in Nederland verdacht. Als 'tegengif' tegen deze kennelijk (nieuw-)racistische stelling kan men dan de nadruk leggen op overeenkomsten tussen alle mensen: '*Mensen zijn mensen*'. Goed bedoeld, maar weinig effectief. Een dergelijke aanpak negeert immers het feit dat iedereen dagelijks verschillen kan waarnemen.

De andere verkeerde conclusie gaat ervan uit dat de stelling dat er culturele verschillen zijn, op zichzelf wel juist is, maar dat er iets mis is met de wijze waarop de Centrumpartij deze gebruikt. Zij zou 'misbruik' maken van deze verschillen en van problemen die deze met zich kunnen meebrengen. Op deze conclusie kan men de eerder genoemde ontmaskeringsstrategie baseren. Deze is echter niet erg effectief gebleken. De vraag die zich nu opdringt is, wat daarvan dan de oorzaak zou kunnen zijn.

5. Centrum van antifascisme en antiracisme

Ieder kent wel de centrale verkiezingsleus van de Centrumpartij: 'Niet rechts, niet links, maar eerlijk opkomen voor *alle* Nederlanders is ons devies'. In de informatiefolder van de Centrumpartij wordt dit devies als volgt toegelicht:

Niet rechts, niet links, maar eerlijk opkomen voor *alle* Nederlanders. De Centrumpartij is op 11 maart 1980 opgericht. Met deze oprichting is een duidelijke daad gesteld. Hiermee werd namelijk onderstreept dat de partij alleen langs democratische weg en op fatsoenlijke wijze allerlei vraagstukken aan de orde wil stellen, die andere partijen doodzwijgen. Wij, Centrumdemocraten, doen *niet* mee aan de mode om stenen, vuisten of scheldpartijen te gebruiken om ons gelijk op te eisen. In plaats hiervan vertrouwen wij op de kracht van ons argument.

De naam *Centrumpartij* geeft uitdrukking aan onze afkeer van de hokjesgeest in de huidige Nederlandse politiek. Iedereen wordt tegenwoordig maar 'links' of 'rechts' genoemd. Vaak klopt hier niets van. Daarom zeggen wij uitdrukkelijk dat wij *niet rechts* en *niet links* willen zijn. Voor ons is dit geen loze kreet. In onze geschriften en acties maken wij dit ook waar. Vandaar dat wij in zowel de linkse als de rechtse pers vaak zo verketterd worden. Wij trekken ons hier weinig van aan. Want al schelden vele journalisten en actiegroepen ons uit voor rotte vis: '*De waarheid komt toch wel aan het licht*'.

In deze tekst wordt een duidelijke scheidslijn tussen het 'centrum' (dat zijn wij) en de 'politiek' (dat zijn zij) getrokken. Samengevat:

CENTRUM

- eerlijk
- voor alle Nederlanders
- duidelijke daad
- democratische weg
- fatsoenlijke wijze
- aan de orde stellen
- kracht van ons argument

LINKS/RECHTS

- loze kreet
- hokjesgeest
- schelden
- stenen, vuisten en scheldpartijen
- doodzwijgen
- verkettering

Voor de Centrumpartij is het aardige van de 'politiek' dat deze voortdurend de 'juistheid' van dit schema bevestigt. Het gezamenlijke optreden van links en rechts tegen het racisme van de Centrumpartij, de onderlinge aftroeverij daarbij (denk aan de competitie tussen de VVD-voorzitter Kamminga en de PvdA-voorzitter Van den Berg over de vraag wie de beste antifascist zou zijn), en de machteloosheid van dat gezamenlijk optreden zijn allemaal bekrachtigingen van dit schema.

Wanneer men het schema inhoudelijk bekijkt, dan valt op dat het 'centrum' eerlijk, democratisch en fatsoenlijk is, terwijl 'de politiek' stenen, vuisten en scheldpartijen tot haar wapens rekent. Iemand die zich voor de vraag gesteld zou zien om in een van beide kolommen het woord 'fascisme' onder te brengen, zou dit al snel in de rechter kolom doen. Inderdaad is dat ook wat de Centrumpartij niet alleen suggereert, maar ook zelf doet. Men kan zeggen dat de Centrumpartij vreemdelingenhaat organiseert en/of produceert, en zelfs dat dit een leidend principe is in de aanspreking door de Centrumpartij, maar *essentieel* voor de politiek-ideologische aanspreking van de Centrumpartij is dat zij dit doet onder

de vlag van antifascisme en antiracisme. In haar informatiefolder gaat de Centrumpartij openlijk het debat aan over wat fascisme en racisme zouden kunnen zijn en waar je die verschijnselen moet zoeken en/of lokaliseren. Daarbij wordt gebruik gemaakt van de in de Koude Oorlog ontwikkelde stelling dat fascisme (evenals communisme) een vorm van totalitarisme is en gekenmerkt wordt door: één sterk politiek leider, een streven naar wereldoverheersing, en het gebruik van geweld. De folder stelt in dit verband dat de Centrumpartij niet over een tot de verbeelding sprekend politiek leider beschikt, terwijl Joop den Uyl een zeker charisma niet kan worden ontzegd. Verder heeft de Centrumpartij (aldus het verhaal) geen internationale contacten en dus geen mogelijkheden om de wereld te overheersen, in tegenstelling tot de Communistische Internationale. En wat betreft het geweld: dat is *tegen* de Centrumpartij en *niet* door deze partij ingezet. Graag geeft de Centrumpartij toe dat er nog wel wat meer kenmerken van het 'fascisme' te bedenken zijn, zoals bijvoorbeeld een sterk geordende staat en maatschappij. Ook daarvan kent men wel voorbeelden in Nederland: 'Onder leiding van en op initiatief van de voormalige KVP zijn in ons land ten behoeve van het bedrijfsleven produkt- en bedrijfsschappen ingevoerd. Verder controleert de overheid nagenoeg alle bedrijfsactiviteiten: het verschaffen van vergunningen, het bepalen van het bedrijfsbeleid, en ga zo maar door. In dit opzicht wordt onze samenleving rijp gemaakt voor een dictatoriaal stelsel'.

Een ander aspect van het fascisme – zo oreeft de informatiefolder verder – is de inzet van de beschikbare arbeidskrachten: de *Arbeitseinsatz*. 'In dit kader zijn ideeën en plannen afgekomen van een vooraanstaand lid van de PvdA: de minister van CRM is er een warm voorstander van. Niet terecht, maar wel begrijpelijk, is hij daarom voor fascist uitgescholden'. Het is dus niet terecht, maar wel begrijpelijk, dat de lezer die zich aangesproken weet door deze propaganda, tot de conclusie komt, dat het vooraanstaande PvdA-lid André van der Louw weliswaar geen fascist is, maar toch meer fascistoïde neigingen heeft dan de schrijver van dit verhaal, de heer Janmaat. Tevens blijkt hier hoe snel men onterecht als fascist wordt uitgescholden.

'De kwestie racisme kan korter worden afgedaan', zo schrijft hij verder. '(...) Racisme is een *verheerlijking van het eigen volk*' (...), daaraan betere kenmerken toeschrijven dan aan andere volken. (...) Deze denkbeelden komen in onze partij niet voor. (...) Wij discrimineren niet. Tot grote teleurstelling overigens van de Anne Frank Stichting (...) en anderen die naar Krasnapolsky gekomen waren om ons te betrappen op discriminerende uitspraken en vervolgens de noodzakelijke juridische stappen te ondernemen. Later konden zij in Vrij Nederland hun teleurstelling kwijt. (...) De regering moet de autochtone bevolking niet achterstellen bij minderheidsgroepen door minderheden voorrang te verlenen bij huisvesting, scholing en tewerkstelling'.

Racisme is discriminatie, aldus de Centrumpartij. En als er iemand of iets is dat

discrimineert, dan is dat de Nederlandse overheid die haar eigen onderdanen achterstelt bij buitenlanders. De Centruumpartij construeert zo actief een 'wereldbeeld' waarin zij zelf een antiracistische positie inneemt. Bij deze constructie wordt reeds aanwezige antifascistische en antiracistische 'kennis' gemobiliseerd.

Het kost mij geen enkele moeite om dit gebruik van deze 'kennis' door de Centruumpartij 'misbruik' te noemen, maar het centrale punt is hier dat er voor degenen die zich door deze propaganda aangesproken weten, geen sprake is van 'misbruik'. Daarom is 'ontmaskeren' ook zo weinig effectief. De ontmaskeringsstrategie stelt slechts, met matig succes, tegenover het door de Centruumpartij gecreëerde wereldbeeld een andere, concurrerende visie.

6. Deportaties en concentratiekampen

Deze pseudo-wetenschappelijke uiteenzetting van Janmaat in de informatiefolder van de Centruumpartij kan niet simpel worden gezien als 'de pot verwijt de ketel'. De constructie die in het betoog wordt gemaakt ('de werkelijke fascistten zijn te vinden in de politiek, zowel links als rechts') is immers niet zomaar een (tegen)beschuldiging, maar maakt gebruik van 'kennis' die reeds bij de lezer aanwezig is als produkt van een jarenlange agitatie door (verschillende) andere partijen: kritiek op het corporatisme en de bureaucratie, kritiek op het charismatisch leiderschap, kritiek op de pogingen (jonge) werklozen min of meer te verplichten vrijwilligerswerk te doen, kritiek op het woningdistributiebeleid, en dergelijke. Deze reeds aanwezige 'kennis' wordt door de Centruumpartij uit de 'oorspronkelijke' context gelicht en ingebracht in het eigen schema: wij (in het centrum) tegen de politiek (links zowel als rechts).

De op deze wijze gevormde *discursieve constructie* waarin de politiek en het fascisme als één en dezelfde vijand (van ons, de Centrum-democraten) verschijnen, kan vervolgens elders in de propaganda van de Centruumpartij worden ingezet als een gegeven. Als voorbeeld daarvan kan dienen een artikel van Nico Konst in het partijblad 'Middenweg'. In het artikel staat de 'aantasting van het Nederlandse landschap' centraal. Het woord 'fascisme' komt in het artikel niet voor, evenmin als het woord 'buitenlander' of 'immigrant'. Toch is uit het artikel zonneklaar dat een fascistoïde overheid de eigen bevolking discrimineert. Dat gaat als volgt.

Konst geeft eerst een ontroerende uiteenzetting over het landschap van vroeger: 'Deze harmonie was tastbaar en voelbaar, zowel op het platteland als in de vele stadjes en steden, wier verschillende silhouetten zich als één statige symfonie van orde en rust afstaken tegen de lage horizonten'⁴.

Deze 'rust en orde' zijn wreed verstoord: 'De nette gezinnetjes die eens voor een groot deel het leefritme van het stadsleven bepaalden, kwijnen nu weg in de tochtige flatwijken in de Bijlmermeers, de Zoetermeers en andere betonjungles.

Of ze worden ‘gedeporteed’⁵ naar kunstmatige woonwijken in drassige weilanden, zo’n vijftig kilometer verwijderd van de plaatsen waar de meesten van hen hun brood moeten verdienen’. En het platteland is ook niet meer wat het was: ‘Het boerenbedrijf lijkt nu vaak meer op een dieren-*concentratiekamp*⁵ dan op een harmonieuze samenklank van bedrijfssoort, grondsoort, landschap en streekgevoonten’.

Wij, nette gezinnetjes, kostwinners die dagelijks vijftig kilometer ver moeten reizen, wij leven in een wereld waarin dieren alreeds in concentratiekampen zitten en waarin wijzelf worden gedeporteed! En wie zijn daarvoor verantwoordelijk? ‘Deze eerste naoorlogse generatie, verwend als zij is door haar opgroeien tijdens het naoorlogse *Wirtschaftswunder*⁵, is bezig het erfgoed van onze voorouders onherstelbaar te verknoeien’. De deportaties en de concentratiekampen worden zo op suggestieve wijze in verband gebracht met ‘Duitsland’. De wijze waarop het Duitse woord ‘*Wirtschaftswunder*’ wordt gebruikt, illustreert nogmaals de wijze waarop de Centruumpartij gebruik maakt van in de bevolking aanwezige ‘linkse’ kennis, in dit geval ‘kennis’ die door de op verzetstradities gebaseerde campagnes tegen de naoorlogse Duitse herbewapening, de EEG, en dergelijke, is geproduceerd.

De artikelen van Janmaat en Konst bieden te zamen een beeld van de ‘wereld’ zoals de Centruumpartij deze in haar propaganda constateert: de Centruumpartij vertegenwoordigt het Nederlandse volk tegenover de fascistoïde ‘politiek’. Het ging mij er niet in de eerste plaats om dit schema zelf (dat iedereen wel kent) nog eens te tonen. Het ging mij er vooral om te laten zien dat de *elementen* van deze propaganda (de ‘kennis’ waarvan zij uitgaat) al eerder door andere propaganda zijn geproduceerd.

7. Nederland geen immigratieland

De stelling dat de Centruumpartij eigenlijk niet veel meer doet dan bestaande politieke ‘kennis’ opnieuw rangschikken in een tegen de gevestigde politiek gerichte retoriek, werd ook door Vis naar voren gebracht. Daarbij zonderde hij echter het racisme van de Centruumpartij uit. Dit werd door hem opgevat als een nieuw element, dat specifiek is voor de Centruumpartij en dat niet gevonden kan worden bij andere partijen.

Naar mijn mening is het racisme van de Centruumpartij niet zo’n nieuw element in de Nederlandse politiek als het lijkt te zijn. Ik zal hieronder proberen aannemelijk te maken dat dit racisme kan worden gezien als *één mogelijke lezing* (naast andere) van het wereldbeeld zoals dat door de *milieubeweging* (in brede zin) in de jaren zeventig is geconstrueerd. Het centrale thema daarbij is de ‘*overbevolking*’, een thema dat zulke uiteenlopende terreinen verbond als: milieubeheer, beperking van de economische groei, ontwikkelingshulp, volkshuisvesting en gezins-

planning. Men kan daarbij denken aan voorbeelden als de Club van Rome en de 'Blueprint for Survival'. De stellingen van onder andere de milieubeweging over overbevolking waren zo succesvol dat zij al spoedig ook in het onderwijs doordrongen. Als voorbeeld daarvan kan een leerboek voor het middelbaar onderwijs over milieuhygiëne dienen, dat in het begin van de jaren zeventig werd uitgegeven⁶.

De verantwoording van dit boek stelt: 'Een van de grootste problemen van deze wereld is de huidige vervuiling van grond, water en lucht. Samen met een *angstwekkende bevolkingstoename* vormt zij een bedreiging voor het voortbestaan van de mensheid'. Even verder wordt daaraan toegevoegd: 'Overbevolking is op zichzelf al een vorm van milieuvervuiling'. In het boek is een apart hoofdstuk over deze vorm van milieuvervuiling opgenomen. Daar kan men lezen: 'De wereldbevolking is (...) gaan toenemen, aanvankelijk vrij langzaam maar nu in een razend tempo. Men spreekt dan ook wel van 'bevolkingsexplosie'. Naast deze angstwekkende tekst staat een foto van een moderne buitenwijk, die Konst tot zijn beschrijving van het moderne Hollandse landschap geïnspireerd zou kunnen hebben. De foto is met een telelens genomen, waardoor het beeld van een groot kippenhok wordt opgeroepen: er is een onontkoombaar gebrek aan ruimte. Het beeld van de plotselinge explosie wordt verder uitgewerkt in de tegenstelling tussen vroeger ('*Duizenden jaren lang heeft de mens in evenwicht met zijn milieu geleefd*') en nu: '*Op het ogenblik neemt de wereldbevolking binnen de 4 jaar met 250 miljoen mensen toe. (...) Het evenwicht in de menselijke populatie is geheel verstoord. (...) Wij staan hiermee waarschijnlijk voor het grootste probleem waar de mensheid ooit mee te maken heeft gehad. (...) Daar grote delen van de wereld nu reeds te kampen hebben met milieuvervuiling of met ondervoeding en honger, ziet het er naar uit dat de huidige bevolkingsgroei al binnen afzienbare tijd voor velen *catastrofale* gevolgen zal hebben*'.

Dit noodlottige tijdsbeeld wordt nader geïllustreerd met een 'groeicurve van de wereldbevolking', bestaande uit een horizontale lijn, die in onze tijd ineens verticaal gaat lopen: de curve schiet in het jaar 2000 de bovenrand van het papier af. Tot zover ging het om onze (gehele) mensheid. Maar, zoals iedereen weet, er zijn 'arme en rijke landen' (de titel van de volgende paragraaf). Het blijkt dat 'het groeicijfer in de arme landen véél hoger ligt dan in de rijke landen. (...) Honger, armoede en werkeloosheid in de arme landen zullen in de nabije toekomst een leger van miljoenen revolutionairen vormen'. Dat is met recht gevaarlijk!

En dit zijn de gevolgen van de overbevolking in de rijke landen: 'Steeds meer wijst men op het toenemen van *psychische stoornissen en criminaliteit* welke zouden ontstaan door het dicht op elkaar gepakt zijn van mensen in de steden. (...) Ongevallen bij het transport en bij het gebruik van gevaarlijke stoffen kunnen een *acuut* gevaar betekenen voor de *steeds groter wordende mensenmassa's*'. Deze apokalyps wordt tenslotte geïllustreerd met de resultaten van een dierproef: 'Men

heeft bijvoorbeeld een aantal ratten opgesloten in een ruimte van 3 bij 4 m. (...) Verschillende ratten werden *apathisch*, sommige vertoonden *seksuele afwijkingen* en andere gingen over tot *kannibalisme* in weerwil van voldoende voedsel. (...) Wanneer het experiment voortgezet zou zijn zou de gehele rattenbevolking *uitgestorven* zijn'.

Nico Konst schrijft in zijn stukje over het landschap: 'Het is niet verwonderlijk dat in deze tijd het aantal echtscheidingen en onvolledige gezinnen schrikbarend toeneemt. Evenals het aantal seksboerderijen, massage-instituten en andere consumptieve instellingen, waar men zijn of haar surrogaatliefde kan kopen. *Vluchten kan niet meer!*' Inderdaad, we zitten als *ratten* in de val, overgeleverd aan psychische stoornissen, criminaliteit, seksuele afwijkingen en kannibalisme. Dat is althans de boodschap van dit schoolboek.

Mijn stelling zal duidelijk zijn: de effectiviteit van de racistische propaganda van de Centrumpartij kan mede worden verklaard uit de continuïteit die in die propaganda bestaat tussen deze vorm van 'milieubewustzijn' en de politiek van de Centrumpartij. Sterker nog: als er al een 'voedingsbodem' van het racisme van de Centrumpartij zou bestaan, dan moet deze worden gezocht in de angst en het wereldbeeld die eerder door de milieubeweging zijn verspreid.

Volgens het hier geciteerde schoolboek zijn er in principe drie manieren om weer een 'evenwicht' in de menselijke populatie te bereiken: 'emigratie, verhoging van het sterftcijfer of een daling van het geboortecijfer'. Verhoging van het sterftcijfer is geen ethisch verantwoorde oplossing. Blijven over: emigratie en daling van het geboortecijfer. Nu kan men (zo merkt het boek op) nog niet van de aarde af naar een andere planeet emigreren, en de beperking van het geboortecijfer wil ook maar niet lukken: in de arme landen blijft de bevolking maar groeien. In het schoolboek staat maar één ding niet: het alsmaar door fokkende leger van miljoenen revolutionaire hongerlijders is bezig naar de steden van de rijken (onder andere naar Nederland) te emigreren! En zouden zij hier geen psychische stoornissen, seksuele afwijkingen en kannibalisme veroorzaken?

Hoe kunnen wij tegelijkertijd het dichtst bevolkte land ter wereld zijn en toch niet een volk van kannibalen worden? Zou dat niet te maken hebben met 'onze' cultuur, met 'onze' geschiedenis en 'onze' volksaard, en met 'onze' tradities van vrijheid en democratie? Het is van levensbelang dat de eigen cultuur en tradities worden beschermd: Nederland geen immigratieland!

De Centrumpartij zou daarom met recht een 'groene' partij genoemd kunnen worden. Zij stelt zich op als de partij die het land 'werkelijk' zal redden van de ondergang, die door anderen als onvermijdelijk is voorgesteld.

8. Politiek-ideologische strijd

Er is al vaak gewezen op de flirt van de Centrumpartij met de milieubeweging en

op de mogelijkheden die het 'groene' denken biedt voor fascistische 'oplossingen'. Meestal wordt dit probleem beschreven in termen van bedrog: de Centruumpartij zou 'misbruik' maken van de zuivere groene denkbeelden. Zo stelt het blad *De Kleine Aarde* in zijn 'Lentenummer' van 1983 dat de Ekologische Beweging (een milieubeweging waarin door kaderleden van de Centruumpartij bestuursfuncties werden vervuld) op een 'dwaalspoor' is. Er wordt gesuggereerd dat dit 'dwaalspoor' een gevolg is van een soort infiltratie door neonazi's, hetgeen wordt geïllustreerd met citaten uit het blad 'Bewust' van de Ekologische Beweging, waarin op een niet-afwijzende manier wordt gesproken over de NSB en NSDAP. De Ekologische Beweging wordt buiten de milieubeweging geplaatst: zij maakt misbruik van de goede bedoelingen van de echte milieubeweging.

Een andere benadering is te lezen in een artikel in *Hervormd Nederland*, geschreven door Jeannette van Beuzekom, medewerkster van de vereniging Milieudefensie (Van Beuzekom, 1983a). Zij constateert dat de Ekologische Beweging niet zomaar een rechtse club is. 'Ze is tegen kernwapens en kernenergie, voor een schoon milieu en alternatieve landbouw. Soms zelfs expliciet antikapitalistisch: tegen de multinationals. (...) Kortom, het beeld voldoet niet aan ons traditionele links-rechtsschema'. Zij wijst erop dat een lezersonderzoek maar liefst 60% 'linkse' mensen onder de lezers ontdekte: 15% met een PSP- of CPN-oriëntatie, 21% PvdA en PPR, en 25% EVP en D'66. Jeannette van Beuzekom trekt een soortgelijke conclusie als Vis met betrekking tot de Centruumpartij: de Ekologische Beweging kan niet gemakkelijk 'ontmaskerd' worden, want zij heeft te veel gemeenschappelijk met de 'ontmaskeraars'. Zij concludeert dan ook: 'De progressieve milieubeweging zal moeten nadenken over haar eigen ideologie; waarin verschilt die van de Ekologische Beweging? Wat is de lading van het begrip "natuur"? (...) De Ekologische Beweging houdt de milieubeweging een spiegel voor'. Ook in een ander artikel (Van Beuzekom, 1983b) stelt Van Beuzekom een zelfonderzoek voor: 'We zullen ook zelf als milieuorganisatie expliciet moeten zijn in onze opvattingen over natuur, mensen maatschappij'. We moeten volgens haar 'dóórvragen naar de achterliggende maatschappijopvatting en ideologie. Die blijken van essentieel belang'.

In deze gedachtengang wordt uitgegaan van een 'achterliggende maatschappijopvatting en ideologie', die als het ware een bepaalde opstelling in de milieubeweging motiveert. Die opstelling zelf kan echter samenvallen met de milieuopvattingen van anderen (onder wie fascisten), die bij die (gelijke) milieustandpunten een andere 'achterliggende' ideologie hanteren. Het standpunt over kernenergie en kleinschaligheid kan immers samenvallen (kijk naar de Ekologische Beweging), terwijl deze 'achterliggende' ideologie verschilt. Door de eigen achterliggende ideologie te expliciteren zou men een verschil kunnen zichtbaar maken, dat op het vlak van de concrete standpunten (tegen kernenergie, voor kleinschaligheid) niet zichtbaar is. Er zou als het ware een tweedeling bestaan tussen standpunt en

ideologie, die altijd *samen* naar voren gebracht zouden moeten worden om verschil met de fascistten te kunnen maken.

Het door Van Beuzekom verwoorde standpunt over de antifascistische strijd heeft de verdienste dat het de eigen ideologische praktijk van antifascisten centraal stelt. Het gaat er niet alleen om de fascistische redenering te 'ontmaskeren', of als irrationeel en immoreel aan te klagen. Het is belangrijker om op het door de fascistten bezette terrein (zoals in dit voorbeeld het terrein van de milieu-problematiek) de eigen ideologie naar voren te brengen.

De wijze waarop het probleem wordt gesteld is echter niet adequaat. Het innemen van een standpunt en het verduidelijken van een achterliggende ideologie worden als twee verschillende bezigheden voorgesteld, die als het ware 'na' of 'naast' elkaar zouden kunnen gebeuren. Deze beschrijving gaat eraan voorbij dat de ideologie niet los van concreet geformuleerde standpunten bestaat maar juist blijkt uit een samenstel van dergelijke standpunten: een programma. In de ideologietheorie hanteert men voor dit verschijnsel het begrip '*articulatie*'. Men zegt dan dat de ideologie slechts bestaat in de articulatie van standpunten ten opzichte van elkaar. Met andere woorden: het ideologische gehalte van een bepaald standpunt is geen eigenschap van zo'n standpunt, maar het is ook niet 'achterliggend'. Het wordt als het ware aan het standpunt toegevoegd door middel van de verbinding tussen verschillende standpunten en redeneringen. De 'ideologie' van de Centruumpartij, waarin deze partij zich onderscheidt van andere politieke bewegingen, moet niet gezocht worden in een abstracte racistische ideologie maar in de concrete structurering van het vertoog van deze partij. Het onschadelijk maken van deze ideologie kan daarom niet slechts bestaan uit het er tegenover stellen van andere standpunten, maar evenmin uit het verwoorden van een concurrerende ideologie. De enige adequate bestrijding van de Centruumpartij bestaat uit het op een andere ('ideologische') wijze ordenen van dezelfde standpunten en begrippen als waarvan de Centruumpartij zich bedient. Dat is dus precies hetzelfde soort 'werk' als de Centruumpartij verricht, wanneer zij op haar beurt de thema's die onder de bevolking leven, herordent tot een (nieuw-)racistisch program.

Een leus is nog geen program, maar kan – net als de leus 'Nederland geen immigratieland' – wel een kernachtige samenvatting ervan zijn. Een leus die zich in 'politiek-ideologische kwaliteit' gunstig onderscheidt van veel andere – zoals bijvoorbeeld de moralistische leus 'Mensen zijn mensen' – is die van een antifascistisch initiatief in Rotterdam-Zuid: 'Hoe leven de buitenlanders? Net als de Nederlanders. Allemaal verschillend'. Deze leus articuleert 'verschillen' als verschillen *binnen* de zogenaamde 'etnische groeperingen' en vormt als zodanig een *praktische* bestrijding van de neoracistische stelling dat vooral verschillen tussen de Nederlanders als groep en de buitenlanders als groep ten grondslag zouden moeten liggen aan een politiek program. De 'politiek-ideologische kwaliteit' ligt

precies in dit expliciet noemen en daarmee deconstrueren van de neoracistische stellingname, terwijl een leus als 'Mensen zijn mensen' deze niet bestrijdt maar negeert (door deze te verzwijgen).

Een ander voorbeeld uit dezelfde antiracistische campagne wordt gevormd door het affiche waarop na de woorden 'De echte Rotterdamse komt uit ...' naast de Zuidhollandse en Zeeuwse eilanden en provincies als Noord-Brabant en Friesland ook landen als Suriname en Turkije worden genoemd. Door landen als Turkije en Suriname uitwisselbaar te maken met Nederlandse provincies wordt het beeld van de 'echte Rotterdamse', die men geneigd is zich voort te stellen als wit en Nederlands-sprekend, gedeconstrueerd.

9. Voorstellen voor verder onderzoek

Het voorgaande kan in de volgende stelling worden samengevat: De Centruumpartij maakt in haar propaganda gebruik van precies dezelfde middelen en strategieën die door andere politieke bewegingen en partijen worden gehanteerd. De absolute *morele* laakbaarheid van de politiek (het programma en het optreden) van de Centrumpartij impliceert nog niet dat zij van *andere* ('fascistische') politiek-ideologische strijdmiddelen gebruik maakt dan de andere (niet-fascistische) politieke partijen en bewegingen. De machteloosheid en ineffectiviteit van de politieke strijd tegen de Centrumpartij schuilt naar mijn mening in dit misverstand, dat het (moreel laakbare) racisme van de Centrumpartij een principiële andere 'bron' zou hebben dan ethisch verantwoorde politiek. Het verschil, dat ongetwijfeld tussen de Centrumpartij en andere partijen bestaat, moet daarom gezien worden als een verschil dat in principe gelijksoortig is aan het verschil tussen willekeurig welke andere partijen.

Wanneer ik nu terugkeer naar het uitgangspunt van dit artikel, mijn kritiek op de door Van Donselaar en Van Praag geformuleerde hypothesen, dan leidt het bovenstaande tot de volgende alternatieve hypothese: Het electoraal succes van de Centrumpartij wordt niet verklaard door de aanwezigheid van een 'algemene protestneiging' en evenmin door een reeds aanwezige 'vreemdelingenhaat', maar eenvoudig door de aanwezigheid van 'kennis' die door de propaganda van de Centrumpartij als 'grondstof' wordt genomen voor haar politiek-ideologische (transformatie-)werk.

Deze hypothese maakt niet alleen het electorale succes van de Centrumpartij als zodanig verklaarbaar (op dezelfde wijze als het succes van willekeurig welke andere partij), maar ook waarom dit succes juist plaatsvindt in gebieden waar de progressieve partijen traditioneel een sterke aanhang hebben. Het feit dat in de propaganda van de Centrumpartij gebruik gemaakt wordt van 'kennis' die juist door deze partijen werd verspreid zou hiervoor tenminste een gedeeltelijke verklaring kunnen zijn⁷.

Mijn laatste stelling heb ik uitdrukkelijk verwoord als een 'hypothese'. In dit artikel heb ik gepoogd de aannemelijkheid ervan te illustreren. Er is echter geen sprake van bewijsvoering geweest. Men kan zich nu afvragen hoe de door mij verwoorde hypothese getoetst zou kunnen worden. Een probleem dat zich daarbij voordoet is het historische karakter van deze hypothese, waardoor alleen longitudinaal onderzoek uitsluitend kan geven. Men zou dan over een langere periode de politieke voorkeuren (en met name de wijzigingen daarin) van een grote groep personen moeten volgen. De 'politieke voorkeur' zou in een dergelijk onderzoek niet zozeer moeten worden geoperationaliseerd in termen van stemgedrag (bij werkelijke of virtuele verkiezingen), maar vooral in de wijze waarop een *samenhang* tot stand wordt gebracht tussen verschillende standpunten. Op deze wijze zou kunnen worden nagegaan in hoeverre individuele wijzigingen in partijvoorkeur gepaard gaan met wijzigingen in afzonderlijke standpunten dan wel met wijzigingen in de samenhang tussen overigens gelijkblijvende standpunten. De (toegespitste) hypothese in een dergelijk longitudinaal onderzoek zou zijn, dat wijzigingen in partijvoorkeur niet zozeer wijzigingen in afzonderlijke standpunten representeren maar veel meer wijzigingen in (programmatische) samenhang. Bevestiging van een dergelijke hypothese zou een ondersteuning betekenen voor mijn argumentatie, waarin het ideologische werk van de Centruumpartij wordt opgevat als een herstructurering en transformatie van reeds bestaande aansprekingen.

Een andere manier om de door mij geformuleerde hypothese te onderzoeken zou kunnen bestaan uit een experiment waarin aan verschillende groepen personen, die in ideologisch opzicht min of meer homogeen kunnen worden beschouwd, verschillende teksten worden voorgelegd. Deze teksten zouden kunnen worden samengesteld uit materiaal van de Centruumpartij, echter zonder dat dit bekend wordt gemaakt aan de proefpersonen. Aan hen zou dan kunnen worden gevraagd om hun mening met betrekking tot die teksten te geven, bijvoorbeeld in de vorm van een kort opstel.

De toegespitste hypothese in een dergelijk experiment zou zijn, dat een groot aantal passages uit teksten van de Centruumpartij door de proefpersonen niet als zodanig zouden worden herkend, en zelfs moeiteloos zouden kunnen worden opgenomen in teksten (opstellen) met een geheel andere politieke strekking. Bevestiging van deze hypothese zou een ondersteuning betekenen voor mijn argumentatie, waarin wordt gesteld dat de Centruumpartij van deze mogelijkheid gebruik maakt in haar propaganda, zij het in omgekeerde richting.

Een variant op dit experiment zou eruit kunnen bestaan om aan de proefpersonen teksten van verschillende herkomst aan te bieden (zonder deze herkomst te vermelden) en hen te vragen de teksten van een (politiek) etiket te voorzien, waarbij bovendien gevraagd zou kunnen worden om voor de gemaakte keuzes een motivering te formuleren. De hypothese van een dergelijk experiment zou

zijn dat teksten van de Centruumpartij gemakkelijk aan andere partijen toegeschreven kunnen worden en omgekeerd. Ook de bevestiging van deze hypothese zou de in dit artikel ontwikkelde gedachtengang ondersteunen.

Tenslotte zou men ook personen met verschillende politieke overtuiging (onder wie aanhangers van de Centruumpartij) kunnen vragen om een soort 'politieke autobiografie' te schrijven, zoals dit door de schrijvers van het boek over de NVU aan Joop Glimmerveen is gevraagd (Bouw e.a., 1981). In dit geval zou men dit echter niet aan kopstukken van politieke partijen en/of bewegingen moeten vragen, maar juist aan het 'anonieme' electoraat. In een dergelijk onderzoek zou kunnen blijken in welke opzichten politieke 'bekerings' of wisselingen van partijvoorkeur gepaard gaan met breuken in de politiek-inhoudelijke oriëntatie. Met name zou in het zo verzamelde autobiografische materiaal nagegaan moeten worden welke *continuïteit* er – volgens Centruumpartij-aanhangers – bestaat in hun politieke opstelling vóór en na de 'beking' tot aanhanger van de Centruumpartij.

Noten

1. 'Aanspreking' is de in de Nederlandse literatuur gebruikelijke vertaling van het Franse en Engelse begrip 'interpellation'. 'De ideologie "werkt" of "functioneert" zo, dat zij subjecten 'recruteert' uit de individuen (zij recruteert ze alle) of de individuen tot subjecten "omvormt" (zij vormt ze alle om) door middel van de welomschreven operatie die ik aanspreking (interpellation) noem. Men kan zich van deze aanspreking een voorstelling vormen naar het beeld van de allergewoonste alledaagse sommatie door een politieagent (of anderszins): "Hee, u daar!" (Althusser, 1978, p. 94).

2. Hiermee wordt vanzelfsprekend geen uitspraak gedaan over de *gerechtigheid* van de angst voor kernwapens respectievelijk buitenlanders. Er wordt hier slechts geconstateerd dat in beide gevallen een vorm van angst door de betreffende politieke beweging wordt geproduceerd om deze vervolgens als een politiek feit te kunnen exploiteren. Deze 'productie van angst' is natuurlijk niet alleen het werk van een politieke partij of beweging (in engere zin). Andere instituties, zoals de media, het onderwijs en de kerken, zijn voor een effectieve politiek-ideologische strategie onmisbaar.

3. In een uitvoerige tekstanalyse van een artikel van S. W. Couwenberg in de Volkskrant laten Campschreur en Top (1984) zien hoe een redenering over de verschillen tussen 'autochtone' en 'allochtone' culturen kan worden benut in het kader van een (neo)racistisch betoog.

4. Ook dit heeft de Centruumpartij niet uit het niets zelf bedacht. Deze beschrijving parafraseert een traditie uit de geografie waarin een groot deel van het Nederlandse volk is opgegroeid. Als voorbeeld kan het schoolboek 'Het lied der aarde' uit de jaren vijftig (geschreven in de 'Lentemaand' van 1957) dienen. De 'Slotzang' van dit boek stelt: 'Elk volk componeert zijn eigen lied; het landschap is zijn instrument, de mens de kunstenaar' (p. 178).

5. De cursivering is van mij.

6. Hier is een schoolboek als uitgangspunt voor de analyse genomen, omdat een dergelijk boek – meer nog dan de geschriften van de milieubeweging zelf – beschouwd kan worden als de neerslag van een diffuse verspreiding van het 'milieubewustzijn' onder de bevolking. Ik wil benadrukken dat dit schoolboek (één keuze uit vele) geen openlijk racisme predikt, en

moet worden opgevat als een goedbedoelde poging om schoolkinderen op te voeden tot bewuste en verantwoordelijke bewoners van deze wereld. Het boek deelt deze bedoeling met honderden geschriften uit de jaren zeventig, die min of meer uit de milieubeweging zijn voortgekomen. De cursiveringen in de citaten uit dit boek zijn van mij.

7. Dit betekent niet dat deze partijen zelf een 'proto-fascistische' propaganda hadden of hebben. Het betekent slechts dat de eerder door deze partijen gepropageerde stellingen als 'grondstof' dienen voor de Centrumpartij.

Geraadpleegde literatuur

- Althusser, L., Ideologie en ideologische staatsapparaten, *Te Elfder Ure*, 24 (1978): 59-103.
- Barker, M., *The new racism*, Junction Books, London, 1981.
- Berg, H. van den, en B.-J. van Stam, Anti-fascisme en het machteloze gebaar, *Marge*, 7 (1983): 215-224.
- J. van Beuzekom, Van rein leven naar een zuiver ras is niet zo'n grote stap, *Hervormd Nederland*, 19 februari 1983 (a).
- J. van Beuzekom, Bewust racistisch? *Milieudefensie*, 12 (1983): 8-9 (b).
- Bouw, C., J. van Donselaar en C. Nelissen, *De Nederlandse Volks-Unie*, Het Wereldvenster, Bussum 1981.
- Campschreur, W., en B. Top, *Op de rand van racisme*, Konteksten nr. 3, Instituut Preventie en Sociale Psychiatrie, Erasmus Universiteit Rotterdam, 1984.
- Van Donselaar, J., en C. van Praag, *Stemmen op de Centrumpartij*, Uitgave nr. 13, Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen, Faculteit der Sociale Wetenschappen, Rijksuniversiteit Leiden, 1983.
- Theweleit, K., *Männerphantasien*, Rowohlt, Reinbek 1980.
- Vis, J. J., Een vruchtbare bodem voor rechts, *NRC/Handelsblad*, 29 oktober 1983.